

Geografie en etnografie tijdens de Verlichting

Een zoektocht naar 'othering' binnen de Atlas
Major van de familie Blaeu.

Sven Bruinsma 3705994

27-1-2015

Deze scriptie zal gaan over de manieren waarop 'othering' een rol speelde in de wereldberoemde Atlas Major van Willem en Johannes Blaeu. Door een overzicht te geven van de historiografie over kaartgebruik in de 17de eeuw en de manieren waarop de etnografie zich ontwikkelde tijdens de Verlichting, zal ik de Blaeu Wereld Atlas onderzoeken op sporen van 'othering'. Hiervoor heb ik een brede selectie gemaakt binnen de Blaeu Atlas, die het wereldbeeld van Johannes en Willem Blaeu goed moet weergeven.

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	Blz. 1
Inleiding	Blz. 2
Historiografie	Blz. 4
De Grote Blaeu Wereldatlas	Blz. 12
Wereldkaart	Blz. 13
Afrika	Blz. 16
De Nieuwe Wereld	Blz. 18
Brazilië	Blz. 19
Conclusie	Blz. 22
Literatuurlijst	Blz. 24
Bijlagen	
Wereldkaart	Blz. 26
Afrika	Blz. 27
De Nieuwe Wereld	Blz. 28
Novus Brasiliae /Brasilia	Blz. 29
Tartaria Sive Magni/ Palestina	Blz. 30

Inleiding

Het observeren en beoordelen van andere culturen is een praktijk die al ver terug gaat in de geschiedenis. 2000 jaar geleden, tijdens de hoogtijdagen van het Romeinse rijk, was men al geïntrigeerd door de verschillen tussen mensen en culturen. Men trok er in het Romeinse rijk op uit, om een idee te krijgen van de vele barbaarse stammen die in de bergen en omliggende landen verbleven. De verschillen die men tegenkwam, werden geanalyseerd en beschreven waarna de Romeinen de eigen identiteit tegenover die van de barbaren probeerden vast te stellen. In de verslagen van Ammianus kunnen we lezen hoe het klimaat invloed had op de mensheid.¹ Volgens Ammianus zorgde het koude weer voor sterke doch domme culturen. In tegenstelling tot warme klimaten, die juist zouden zorgen voor intelligente doch slappe culturen. Kortom: De vraagstukken omtrent etniciteit hebben de mensheid al lang bezig gehouden.

Het vraagstuk omtrent etniciteit was tijdens de koloniale periode van West Europa ook een veel besproken onderwerp. Door de ontdekking van nieuwe landen en culturen ontstond er een stevig etnografisch debat. De kolonisten kwamen terug met verhalen over vreemde volkeren en rituelen, waar het thuisfront geen genoeg van kon krijgen. Het uitleggen van deze vreemde volkeren en er een begrijpelijk geheel van maken, bleek een stevige uitdaging. De ideeën over het Oosten en de visies over het nieuwe continent, vormden zich langs de filosofische inzichten van de Verlichting. Het treffen van nieuwe volkeren bracht een humanistische vlam teweeg die zich tijdens de 18de en 19de eeuw zou uitbreiden. Deze humanistische vlam omvatte de overwinning van de redenering en dialectiek en zou een grote impact hebben op het geloof en de oude school van dogmatische redenering.² De centrale vraag was: Wie waren wij als mens en zouden wij de mens op een empirische manier kunnen onderzoeken?

De term ‘*othering*’ speelde hierbinnen een belangrijke rol. Deze term, geïntroduceerd door Friedrich Hegel, beschrijft het verband tussen het zelf en de ander. Volgens Hegel moest men de eigen identiteit afzetten tegenover de buitenstaander of de ander. Hierdoor zou de ‘other’ eigenlijk ook op zichzelf slaan, vandaar de aanhalingstekens.³ De term werd vooral beroemd door Edward Saïd die het koppelde aan het oriëntalisme. Het oriëntalisme omschrijft op haar

¹ Ammianus, *Rerum Gestarum*, 15.12.1

² D. N. Livingstone en C. W. J. Withers, e.a., *Geography and Enlightenment* (Chicago: University of Chicago Press, 1999) 5

³ Saïd, E., *Orientalism* (London 1977) 30

beurt hoe het Westen enorm stereotypeert wanneer ze het over het midden Oosten heeft. Het Oosten wordt volgens de oriëntalistische visie vooral neergezet als een vrouwelijke, onderdanige cultuur tegenover het machtige en mannelijke Westen. Opnieuw een voorbeeld van het verankeren van de eigen identiteit binnen de minderwaardige Oosterse.⁴ Natuurlijk kan dit oriëntalistische idee toegepast worden op elke cultuur, etniciteit, godsdienst of elk geografisch gebied. Dit is dan ook wat er gebeurde tijdens de koloniale periode.

'The Dictionary of Human Geography' omschrijft de term *imperialisme* als: *'The creation and maintenance of an unequal economic, cultural and territorial relationship, usually between states and often in the form of an empire, based on domination and subordination.'*⁵ De voortgang van deze onevenwichtige internationale relaties was gebaseerd op de ideeën van *'othering'*. De landen die overwonnen werden door het Westen, werden niet behandeld als gelijke of gezien als zelfstandig functionerende koninkrijken. Deze relatie, die uitging van ondergeschiktheid van de *other*, onderstreepte de macht van de Westelijke wereld. Vanuit dit gedachtegoed werd de wereld opgedeeld in koloniale wereldrijken, waarbinnen de West-Europeanen zichzelf als beter en verder ontwikkeld beschouwden.

In deze scriptie zal ik mij focussen op dit aspect van *'othering'* in de vroeg moderne tijd. Hoewel dit concept zich in de 18de en 19de eeuw verder uitkristalliseerde, stond dit aan het begin van de koloniale periode nog in de kinderschoenen. Hoe waren de reacties op de eerste aanvaringen met nieuwe volkeren en hoe vertaalde dit zich binnen de contemporaine bronnen. Ik zal mij hiervoor focussen op een aantal geografische bronnen uit de 17de eeuw. De geografie nam een enorme vlucht in de koloniale periode en door de boekdrukkunst nam de populariteit van dit medium enorm toe.⁶ De Nederlanders vervulden op dit gebied een speciale rol, door eigenaar te zijn van de grootste en bekendste drukkerij van de wereld; die van Willem Blaeu. De Blaeu Wereldatlas, uitgebracht door Willems zoon Johannes, was een van de beroemdste en eerste Wereldatlassen ooit. Deze atlassen werden samengesteld door middel van reisverslagen, informatie van de inheemse bevolking en het overkopen van blauwdrukken. Binnen deze atlassen zal ik sporen proberen te vinden van de eerste aanzet richting *'othering'* en imperialisme, zodat ik aan het einde van deze scriptie een standpunt kan innemen in het historiografisch debat. In mijn eerste hoofdstuk zal ik dit historiografisch debat nader toelichten om in mijn laatste hoofdstuk het bronmateriaal uiteen te zetten.

⁴ Saïd, *Orientalism*, 40

⁵ Johnston, R.J., ed. *The Dictionary of Human Geography. 4th Ed.* (Blackwell Publishing 2000) 375

⁶ J. Black, *Maps and History: Constructing Images of the Past* (Hong Kong 1997) 12

Historiografie

Ten eerste wil ik wat verder uitweiden over het begrip oriëntalisme. Naar mijn inzicht ligt dit begrip ten grondslag aan de historiografische discussie over de vroeg koloniale periode. De ‘*othering*’ zoals Saïd dit beschrijft gaat voornamelijk uit van de negatieve kant van het afbeelden van de ander. Dit hoeft natuurlijk niet altijd zo te zijn. Saïd wordt dan ook vaak bekritiseerd om zijn tunnelvisie rond de negatieve kanten van het oriëntalisme. Vooral zijn rivaal Lewis B zet vraagtekens bij de werkelijke graad van oriëntalisme dat plaatsvond in de 19de eeuw.⁷ Hoewel Saïd een aantal belangrijke ideeën over *othering* en oriëntalisme aandraagt, zijn de denkbeelden van Saïd tegenwoordig flink gemarginaliseerd. Waar Saïd wel een grote bijdrage aan heeft geleverd, is het theoretisch kader waarbinnen de Oriënt vaak beschreven werd. In het volgende citaat wordt goed duidelijk hoe de ‘*other*’ tijdens de imperiale periode beschreven en benaderd werd.

The Oriental is depicted as some-thing one judges (as in a court of law), something one studies and depicts (as in a curriculum), something one disciplines (as in a school or prison), something one illustrates (as in a zoological manual). The point is that in each of these cases the Oriental is *contained* and *represented* by dominating frameworks.⁸

Deze ‘*dominating frameworks*’ zijn naar mijn mening een belangrijk onderdeel van het onderzoek naar mijn primair bronmateriaal. De bepalingen van sentimenten over andere culturen tijdens de vroeg moderne tijd, zijn lastige fenomenen om te onderzoeken. Door de afwezigheid van directe bronnen die vermeldden hoe kaarten en reisverslagen geïnterpreteerd werden en hoe cartografen de eigen aanwijzingen zagen, blijft het onderzoek rond dit thema min of meer een interpretatieve studie. Rond het thema ‘*othering*’ dient daarom een theoretisch kader geschetst te worden, waaraan het bronmateriaal gemeten kan worden. Enkel door op zoek te gaan naar bepaalde ‘*dominating frameworks*’ binnen het bronmateriaal, zou er iets eenduidigs gezegd kunnen worden over de etnografie in de vroeg moderne tijd.

Hoewel de ‘*dominating frameworks*’, waar Saïd het over heeft, nog niet bestonden in de vorm zoals hij het hierboven beschreef, waren de filosofen van de Verlichting niet onwetend over de menselijke diversiteit. Een goed voorbeeld hiervan is John Walker: graveur, leraar, arts,

⁷ Lewis, B., ‘*The New York Review of Books*’ *The Question of Orientalism* (June 24, 1982) 14

⁸ Saïd, *Orientalism*, 40

tegenstander van de slavernij, quaker en een promotor van vaccinatie.⁹ Walker was een vooruitstrevend man voor zijn tijd en in het derde hoofdstuk van zijn ‘*General Geography*’, uitgebracht in 1788 met de titel: *Picturesque and General Sketches of the Different Parts of the Earth, and the Varied Appearances and Manners of its Inhabitants, both Man and Brute*’, beschrijft hij zijn visie op de menselijke diversiteit:

The changes that the human species have undergone, from the difference of climate, soil, food, manner of life, and other accidental causes, are astonishing, insomuch, that some have called in question our common consanguinity. However, when we consider how regular and slow the gradations are, from the black complexion to the brown, from this to the fair, generally varying by imperceptible degrees with the climate, we shall perhaps have but little reason to suppose it necessary, that different species of men should have been created, to produce the variety observable at this day.¹⁰

Zijn betoog over de menselijke uniformiteit door diversiteit en monogenese is veelzeggend. Het was een verlichtingsdenken dat langzaamaan terrein won in een periode van massale milieu-determinisme.¹¹ Tussen 1795 en 1803 werd de studie naar menselijke geografie in Frankrijk geplaatst binnen de morele en politieke wetenschappen, omdat men de omgeving van de mens een centraal onderdeel vond voor de studie naar de mens: ‘*We need to systematically investigate the influences of climate, soil, terrain, occupations, form of government, and economic life on the physical and mental qualities of people*’¹² Het idee dat de mens via een wetenschappelijke weg onderzocht kon worden, won dus aan populariteit tijdens de Verlichting.¹³

Hoewel dit relatief moderne idee over de herkomst van de mens al in de 18de eeuw begon, werd het merendeel van de discussies over etniciteit gedomineerd door het milieu-determinisme. Binnen deze stroming werden de verschillen tussen mensen verklaard aan de hand van het milieu. De tinten van de mens werden bepaald door de intensiviteit van de zon

⁹ D. N. Livingstone, *Geographical Inquiry, Rational Religion, and Moral Philosophy: Enlightenment Discourses on the Human Condition* (Chicago 1999) 93-120, 94

¹⁰ J. Walker., *Elements of Geography, and of Natural and Civil History* (Dublin 1797) 153

¹¹ D. N. Livingstone, *Geographical Inquiry*, 95

¹² Martin. S., ‘*Cabanis: Enlightenment and Medical Philosophy in the French Revolution*’ (Princeton Press 1987) 333

¹³ D. N. Livingstone, *Geographical Inquiry*, 112

en de lengte- en breedte graden waarop men woonde. Hoewel het milieu-determinisme het polygenisme afwees en weldegelijk uitging van een enkele menselijke voorvader, worstelde het milieu-determinisme met de dialectische theorieën van het humanisme.¹⁴ David N Livingstone beschrijft het standpunt van de morele filosofie over de aard van de mens in zijn artikel: *Geographical inquiry, rational religion, and moral philosophy: Enlightenment Discourses on the Human Condition*. Livingstone geeft hier een uitstekende beschrijving van de verschillende discussies rond de menselijke herkomst en het belang van de geografie. In zijn artikel maakt hij zijn bedoelingen meerdere malen duidelijk. Volgens hem waren de problemen, oorzaken en consequenties van menselijke diversiteit een essentieel deel van het geografisch domein in de periode die wordt gemarkeerd als de Verlichting.¹⁵ Of, zoals Paul Wood dat zei: ‘*A revolution in the human sciences took place during the long eighteenth century in Europe which rivaled that which shook the physical sciences in the period*’¹⁶ De grootste verandering waar Livingstone en Wood het over hebben is de Newtoniaanse wetenschapsvorm waarbij alles verklaard werd via de wetten der natuur. Deze wetenschap werd toegepast op de mensheid en geografie werd hier een centraal onderdeel van.

Mijn doel voor het verklaren van deze verschillende stromingen en het belang van de geografie, is om mijn bronnenmateriaal meer gewicht te geven. Mijn onderzoek naar aspecten van ‘*othering*’ binnen het kaartgebruik van de Verlichting, is naar mijn mening door bovenstaande redenen een goede manier om iets te kunnen zeggen over de nieuwe volkeren en landen die ontdekt werden. De wetenschappelijke interesse in geografie, omwille van de menselijke natuur, gecombineerd met de opkomst van de boekdrukkunst, zorgde voor een enorme toename aan kaarten. Ook werden de kaarten vaker wetenschappelijk getoetst en was er meer materiaal voorhanden zodat men constant wijzingen kon doorvoeren. Dit maakt de cartografie van de Verlichting een zeer interessante primaire bron.

Zoals de menselijke natuur op verschillende manieren werd geanalyseerd, kwamen de vormen van *othering* binnen de cartografie van de Verlichting ook op veel verschillende manieren voor. Voordat ik zelf aan de slag ga met de atlassen van Willem en Johannes Blaeu, zal ik twee artikelen behandelen die ingaan op de verschillende aspecten van ‘*othering*’ binnen de cartografie van de Verlichting. Het artikel van Benjamin Schmidt gaat voornamelijk over de Nederlandse rol in cartografie tijdens de Verlichting en geeft een kijk op de monopoliepositie

¹⁴ D. N. Livingstone, *Geographical Inquiry*, 106.

¹⁵ ‘*Ibidem*’ 95.

¹⁶ Paul B. Wood, 1987. ‘*Buffon’s Reception in Scotland: The Aberdeen Connection.*’ (*Annals of Science* 1996) 197.

die Nederland in de vroeg moderne tijd had.¹⁷ John Brian Harley neemt een bredere kijk op het thema cartografie en legt uit hoe kennis en macht de cartografie beïnvloedde.¹⁸ Beide auteurs nemen een standpunt in over de manier waarop ‘othering’ in kaartgebruik naar voren kan komen. Door mijn eigen ervaringen met die van deze auteurs te vergelijken, zal ik mij proberen te positioneren in het wetenschappelijk debat.

Benjamin Schmidt begint zijn artikel door nogmaals te benadrukken hoe belangrijk geografie tijdens de koloniale periode was. Zoals ik hiervoor al benoemde, kwamen de revolutie van de Verlichting en de newtoniaanse principes volop aan bod binnen de cartografie. Schmidt benadrukt de term van Foucault: ‘*Knowledge is Power*’ en koppelt dit aan de cartografische vooruitgang, voornamelijk geboekt door de Nederlanders in de 18de eeuw.¹⁹ Kennis was macht en kennis van de wereld was tijdens de verlichting van enorm belang. De Nederlanders waren op dit gebied vanaf de 17de eeuw het meest vooruitstrevend. Er dient zich echter al snel een paradox aan rond de ontwikkeling van de Nederlandse cartografie. De opkomst en wereldwijde verspreiding van Nederlandse cartografie viel namelijk precies samen met de terugtrekking van Nederland als internationale speler. Wanneer Nederland zich in de 18de eeuw gestaag begint terug te trekken uit het wereldwijde koloniale spel, begint de cartografie uit Nederland te veranderen en ongekend populair te worden.²⁰

De voornaamste reden voor deze paradox was volgens Schmidt de ongekeerde objectiviteit in de Nederlandse cartografie. Grenzen van staten werden soms nauwelijks weergegeven en er werd een open, exotische wereld gepresenteerd.²¹ Vanaf 1700 begonnen Nederlandse cartografen een veelvoud aan luxe globes, atlassen, gekleurde kaarten en schilderijen van verre oorden te exporteren. Overal in Europa werden deze objecten begeerd door prinses en aristocraten. Veelal werden de Nederlandse kaarten standaardwerken, die in verschillende edities en talen werden uitgebracht.²² De Nederlandse visie op de wereld bleek fel begeerd in de rest van de wereld. Niet alleen de objectieve blik op grenzen en staten trok de aandacht van de rest van Europa. Ook de bijzonder mooie afwerking van de Nederlandse kaarten en atlassen was een belangrijk onderdeel van haar populariteit. De gewilde Nederlandse atlassen (onder andere die van Johannes Blaeu) gingen voor honderden guldens over de toonbank.

¹⁷ B. Schmidt, ‘Geography unbound. Boundaries and the exotic world in the early Enlightenment’ (Leiden/Boston 2009), 35-61

¹⁸ J. B. Harley, ‘The iconography of Landscape: Essays on the symbolic representation, design and use of past environments.’ (Cambridge 1988) 277 - 302

¹⁹ Benjamin Schmidt, Geography unbound, 36

²⁰ ‘Ibidem’, 42

²¹ ‘Ibidem’, 43

²² ‘Ibidem’, 47

Omgerekend zouden deze atlassen tegenwoordig tienduizenden euro's waard zijn. Een Nederlandse Wereldatlas werd in de 17de eeuw dan ook een prestige voorwerp, dat opengeslagen in de woonkamer van prinses de aandacht moest trekken.²³

Een andere belangrijke reden voor de populariteit van de Nederlandse cartografie waren de uitgebreide etnografische uiteenzettingen, die gepaard gingen met de vele kaarten en globes. Deze boeken, die geleverd werden met de bekende topografieën, waren enorm en besloegen tot wel 50 revisies. Grote compilaties van rijken, culturen, rassen en religies, zoals de *Introductionis in universam geographiam*, van Philipus Vluverius, verschenen rond 1725 in 76 verschillende edities. Deze boeken besloegen vrijwel ieder continent op aarde en waren de eersten in hun soort.²⁴

Ook de sociale wetenschap maakte een grote sprong in Nederland. Het onderzoek en de belangstelling naar vreemde dieren, volkeren en planten werd uitgebreid gedocumenteerd en verspreid. Dit genre dat onder de noemer 'boeken der verwondering' viel, was zeer uitgebreid en bevatte titels als: '*The Great Cabinet of Curiosities*,' '*The Wonder-Filled World*,' of '*The Warehouse of Wonders*.'²⁵ Deze verhalen bestonden uit beschrijvingen van vreemde oorden via reisverslagen, mythes en orale cultuur. Al met al begonnen de kaarten een uiterlijke verschijning te krijgen die nog maar weinig met navigeren te maken had. Zoals in mijn volgende hoofdstuk naar voren zal komen werden de kaarten rijkelijk versierd met etnografische voorstellingen, barokke versieringen en levendig ingekleurde patronen. Dit maakte de cartografie uit Nederland immens populair en gewild. Tegelijkertijd zijn de kaarten hierdoor uitstekend geschikt als etnografische bron in mijn onderzoek naar '*othering*'.

Wat opvallend is aan het artikel van Schmidt, is dat volgens hem de Nederlandse cartografie tijdens de 17de eeuw begint te veranderen. Tegen het einde van de 17de eeuw zou de cartografie een objectieve, op exotische elementen geconcentreerde kunst zijn geworden. Daarvoor had de Nederlandse cartografie sterk te maken met binnenlandse sentimenten. Een goed voorbeeld daarvan is de Spaanse overheersing van Nederland, die men terug kan zien in de kaarten van Amerika. De tachtigjarige oorlog beïnvloedde de visie van Nederlanders op Spaanse en Portugese kolonies. In veel reisverslagen en kaarten rond 1600 is de haat van de Nederlanders voor de Spaanse agressors goed te merken. Veel afbeeldingen laten de onderdrukte inheemse bevolking van Amerika zien en meer dan eens hebben de etnografen

²³ Benjamin Schmidt, *Geography unbound*, 43

²⁴ 'Ibidem', 43

²⁵ 'Ibidem', 46

het over de onderdrukking door de Spanjaarden.²⁶ De atlassen van Blaeu, die ik in mijn onderzoekhoofdstuk zal doornemen, zijn voornamelijk samengesteld in 1635. Hierdoor is het naar mijn mening van belang om het ‘*dominating framework*’ rond de Nederlandse cartografie, voorgesteld door Benjamin Schmidt, goed in het achterhoofd te houden. De wijze van ‘*othering*’ in de kaarten van Blaeu zou aan de hand van het artikel van Schmidt verklaard kunnen worden.

Als laatste zal ik het artikel van J B Harley behandelen, om de *dominating frameworks* omtrent othering tijdens de koloniale periode verder te achterhalen. Het voornaamste doel van Harley is: De methodologie van het lezen van een kaart als tekst te bepalen. Volgens hem zijn er nog maar weinig historici die de kaart als historische tekst zien. Als een bron die meer informatie bevat dan grens en routebepalingen.²⁷ Natuurlijk is dit al helemaal het geval voor de cartografie uit Nederland, zoals we net bij Schmidt hebben kunnen lezen. Deze informatie is volgens Harley te vinden door naast de zichtbare elementen, te zoeken naar afwezigheden op de kaart. Zo werden in veel kaarten van Amerika sporen van de inheemse bevolking weggelaten. Soms leek het alsof de westerlingen er al lange tijd gewoond hadden.²⁸ Ook spelen de legenda’s en symbolen een grote rol in de bepaling van de sociale boodschap binnen de kaart. Vaak werd de grootte van een symbool gekenmerkt door de hoeveelheid macht of grond. Dit werd vervolgens gebruikt om macht te overdrijven of juist te verminderen door de kaartenmaker. In Afrika werden veelal dezelfde symbolen voor stammen gegeven als voor Europese monarchieën. Alsof de hele wereld de Europese machtssystemen aanhield.²⁹ Ook wat religie betreft verschilden de symbolen weinig. Of het nu om ongelovige grond ging of om het christelijke Duitse rijk, er werd altijd een kruis gebruikt om de verspreiding van geloof aan te geven. Overal op de kaart heerste een Europees centralisme.

De laatste paragrafen van het artikel van Harley zijn voor mijn onderzoek echter het belangrijkste. Hierin beschrijft hij een opvallend verschil tussen de manieren waarop ‘*othering*’ in de cartografie naar voren kon komen. Volgens Harley hadden de Europeanen moeite om de nieuwe volkeren en culturen een eigen identiteit te geven. Dit zou vooral gelden voor Afrika, waar de Afrikanen meestal Europese gezichten toebedeeld kregen. Ook een perfect postuur en Europese kledij gaven de Afrikanen een Europees aanzicht. Dit beeld wisselde zich volgens Harley af met een vorm van ‘*othering*’ dat tegen het absurde aan zat:

²⁶ B. Schmidt, *Geography unbound*, 41

²⁷ J. B. Harley, *The iconography of Landscape*, 278

²⁸ ‘*Ibidem*’, 292

²⁹ ‘*Ibidem*’, 298

In other cases the symbols of ‘otherness’ assumed the form of a bizarre racism. Natives are shown riding an ostrich or a crocodile, engaged in cannibal practices, located in captions as ‘wild men’, or, as on one French map of the eighteenth century, include ‘a race of men and women with tails.’³⁰

Het beeld dat Harley hier schetst was in elk geval duidelijk zichtbaar in de populaire etnografische verhalen die in West-Europa geïntroduceerd werden. Een goed voorbeeld van dit bizarre, betreft het boekje genaamd: *Korte en wonderlijcke beschryvinge van de seltsame wanschepsels van mensen.*³¹ In dit korte boekje van 16 bladzijde uit ca. 1664, samengesteld

door Gillis Joosten Saeghman, wordt uit de doeken gedaan hoe de mensen in de Amazone voorkwamen en zich gedroegen. Zoals op de afbeelding hierboven werden de vreemdste voorstellingen werkelijkheid; kannibalisme, satyrs, orgies, het maakte niet uit. Het boekje begint met de tekst: ‘*Dat veele wanschepsels en monsters in de werltdt zijn, twijfelt niemant ; maer offer zoodanige zijn als wij hier vertoonen, zal meer ontkent dan geloof werden. Tenzij het getuigenisse van zo veel geloofwaardige schrijvers zijn die de zelfde gezien hebben die dit ongelooft in deze overwindt.*’³² Wat volgt is een beschrijving van de volkeren in de Amazone, ondersteund met bewijzen van verschillende cartografen, ontdekkingsreizigers en schrijvers. Het boekje toont goed aan hoe de ontwikkeling van reisverhalen en kaarten in populaire literatuur begon te veranderen. Saeghman was een gehaaide ondernemer en door de vele

³⁰ J. B. Harley, *The iconography of Landscape*, 299

³¹ G J Saeghman, ‘*Korte en wonderlijcke beschryvinge van de seltsame wanschepsels van mensen*’ (Amsterdam 1664) UB Utrecht

³² G J Saeghman, *Korte en wonderlijcke beschryvinge*, 3

plaatjes, korte teksten en goedkope prijs kon hij een groot publiek bereiken.³³ Hoewel de reisverhalen begonnen als uitgebreide routebeschrijvingen en de reisatlassen voornamelijk voor de gegoede burgerij gemaakt werd, begon dit in de 17de eeuw langzaam te veranderen. Ondernemers als Saeghman zagen hun kans schoon om de meerderheid van de bevolking kennis te laten maken met verre culturen, gevaarlijke zeereizen en vreemde wezens.³⁴ Hierdoor zou men kunnen aannemen dat de reisverslagen en cartografie van de 17de eeuw een grotere invloed had op de zienswijze van de westerlingen. Naarmate de spannende verhalen van de schippers steeds beter verkoopbare literatuur opleverde, werd de etnografische impact op het thuisfront groter en groter.

Dit hoofdstuk had als doel de historiografie over *'othering'* tijdens de koloniale periode te beschrijven. Door te beginnen met de theorie over oriëntalisme van Saïd heb ik bepaalde *'dominating frameworks'* rond de etniciteit in cartografie proberen vast te stellen. Deze *frameworks* bestaan onder andere uit de contemporaine visies over de menselijke diversiteit en natuur. Via het artikel van Livingstone werd duidelijk dat de Newtoniaanse manier van wetenschap, gebaseerd op de wet van de natuur, een grote rol had in de manier waarop men tijdens de Verlichting naar andere culturen keek. Langzamerhand ontstond er een wetenschap naar de herkomst van de mens die ondersteund moest worden door wetenschappelijk onderzoek via de etnografie en geografie. Vervolgens beschreef Benjamin Schmidt de ontwikkeling van de Nederlandse cartografie en de manieren waarop etniciteit een centraal onderdeel was van deze wetenschap. De etniciteit en *othering*, zichtbaar op veel van deze kaarten, liep volgens Harley sterk uiteen. Volgens hem bestaat er een duidelijk onderscheid tussen een verwesterde vorm van *othering* en een absurd barbaarse variant. Ook maakte Schmidt duidelijk dat kaartgebruik en etnografische verhalen enorm aan populariteit wonnen. De primaire bron van Saeghman bewees deze bewering en benadrukte de opkomst van de populaire etnografische 'strip' verhalen. De *frameworks* die ik hierdoor heb verkregen zal ik toetsen aan de hand van de Wereldatlas van Blaeu, om te onderzoeken of het algemene beeld over *othering* in de Verlichting klopt.

³³ G. Verhoeven., *Voor Weynigh heldt. Leven en werk van de Amsterdamse boekdrukker/boekverkoper Gillis Joosten Saeghman 1619-1704* (Amsterdam 1992) 330 – 338 338

³⁴ Verhoeven, *Leven en werk van*, 334

De grote Blaeu Wereldatlas

De universiteit van Utrecht heeft een uitgebreide en indrukwekkende kaartenafdeling. In de loop der tijd en zeker na 1908 is de kaarten verzameling van de Utrechtse bibliotheek enorm toegenomen. Met de start van het geografisch instituut in het voorgenoemde jaar, begon de actieve verzameling van waardevolle, antieke kaarten.³⁵ Voor mijn onderzoek naar de etnische verhoudingen binnen de geografie tijdens de Verlichting, stuitte ik op verschillende bijzondere kaarten die elk een eigen verhaal vertellen over de periode waarin ze gedrukt zijn. Het lastige aan mijn onderzoek, was het probleem dat er geen duidelijk corpus bestond voor het onderzoek naar etniciteit binnen kaarten. Naar aanleiding van mijn historiografisch onderzoek, heb ik uiteindelijk gekozen voor de atlas van Willem en Johannes Blaeu. Door deze atlas, uitgegeven in 1630, goed te onderzoeken op sporen van othering, hoop ik een duidelijker beeld te kunnen schetsen over de manier waarop othering in Nederland (en dus Europa) rond het midden van de 17de eeuw voorkwam.

De heerschappij van een van de grootste uitgevers van kaarten en atlassen in de geschiedenis van de uitgeverij eindigde op 23 februari 1672. Toen er een enorme brand uitbrak in een gebouw aan de Gravenstraat in het centrum van Amsterdam, wisten nog maar weinig mensen dat een van de grootste uitgeverijen in de wereld verwoest zou worden. In de inleiding van de Nederlandse uitgave van de Blaeu wereldatlas staat geciteerd hoe de brand een einde maakte aan het Blaeu imperium:

De ramp vond plaats om 3.30 uur in de ochtend van 23 februari en werd veroorzaakt door de droogte van het hout, of misschien door onzorgvuldigheid van de leerlingen: de prachtige drukkerij vatte vlam en daarmee verbrandden ook de letters, de persen, de platen en het papier, en de vonken vlogen rond tot aan het Tolhek.’ Er kwam een rapport uit dat de financiële schade schatte op 27.000 gulden voor de gebouwen en ongeveer 355.000 gulden voor drukmaterialen en winkelinventaris, waarmee de totale schade op een bedrag van 382.000 gulden kwam (ongeveer 38.200.000 gulden wanneer we dat bedrag naar de huidige standaard vertalen), samen met zo’n vier- of vijfduizend riemen papier, vijf- of zesduizend gedrukte bladen, achtentachtigduizend kilogram zetsel enzovoort.³⁶

³⁵ Zie website van de Bibliotheek van de Universiteit Utrecht: <http://bc.library.uu.nl/nl/node/44>

³⁶ John Goss, Peter Clark., *'Blaeu De Grote Atlas van de wereld in de 17de eeuw'* (Londen 1992) 9

Een jaar later overleed de geëerde Dr. Johannes Blaeu, waarschijnlijk omdat zijn levenswerk in rook was opgegaan. Slechts tien jaar eerder beleefde zijn drukkerij een hoogtepunt met de uitgave van de *Atlas Major*. Zoals aan de grootte van de schade te merken valt, was het bedrijf van Blaeu van enorme omvang. Claude Joly, een Franse bezoeker aan Amsterdam in 1646, beschreef de uitgeverij als: ‘L’imprimerie la plus belle de toute l’Europe’³⁷. Het mag dus duidelijk zijn dat de drukkerij van Blaeu een gevestigd icoon was tijdens de Renaissance. Mede door de grote ambitie van Johannes en de bijzondere kwaliteit van de kaarten, deed de uitgeverij in dertig jaar tot ongekennde hoogte stijgen.

Toen de vader van Johannes, Willem Blaeu, in 1638 stierf, nam Johannes Blaeu het bedrijf over en zette er meteen vaart achter. In 1631 werd de zogeheten *Novus Atlas* uitgebracht onder de noemer van vader en zoon. Deze atlas was de eerste versie van de wereldatlas die Johannes gestaag zou gaan uitbreiden na het overleiden van zijn vader:

Zo breidde hij de *Novus Atlas* in 1640 uit tot 3 delen, in 1645 tot vier, in 1654 tot vijf, in 1655 tot zes, en ten slotte, in de jaren 1662/1663, tot de *Atlas Major*, die, afhankelijk van de taal waarin hij werd uitgegeven, uit negen tot twaalf grote delen bestond. In totaal bevatte de *Atlas Major* ongeveer 600 kaarten en er wordt vanuit gegaan dat hij in een oplage van 300 exemplaren is gedrukt.³⁸

De kaarten die ik zal gaan behandelen zijn veelal rond 1630 samengesteld. Vaak werden de kaarten in nieuwere versies nauwelijks aangepast. Hierdoor kon een kaart op een langere termijn een bepaald denkbeeld over een gebied of cultuur beïnvloeden. Ik zal nu per kaart de belangrijkste details uiteenzetten, zodat er een coherent beeld ontstaat over de etniciteit in de kaarten van Willem en Johannes Blaeu. In de bijlagen zijn de kaarten op volgorde te vinden.

Nova Totius Terrarum Orbis Geographia ac Hydrographica Tabula

De eerste kaart uit de *Atlas Major*, die ik nu zal gaan behandelen, is ook meteen de beroemdste van de 600 kaarten die de atlas kon bevatten. De eerste kaart, die in de bijlagen te vinden is, is de wereldkaart die verscheen vanaf 1630 voorin de atlassen die door de Blaeu-drukkerijen werden gemaakt.³⁹ De kaart is één van de bekendste door zijn prachtige afwerking, waardoor het wordt beschouwd als een van de mooiste voorbeelden van de

³⁷ Claude Joly, *Voyage fait a Munster* (Parijs 1670), blz. 116.

³⁸ John Goss, *Blaeu de Grote Atlas* 12.

³⁹ John Goss, *Blaeu de Grote Atlas* 25.

cartografie. Niet alleen de geografische rijkdommen zoals de zeilschepen, zeemonsters en de polen springen in het oog. Vooral de uitgebreide omlijsting wekt de interesse. Het zijn dan ook deze versieringen, die het werk van Blaeu ver boven dat van zijn concurrenten deed uitstijgen. Zoals ik al eerder vermeldde, werden de atlassen voor enorme bedragen verkocht. Prinsen en aristocraten gebruikten deze atlassen vaak als pronkstuk in de woon of studiekamer:

Dit soort atlassen werden dikwijls juist wegens hun rijke kleuren en versieringen gekocht door rijke klanten, die ermee wilden pronken. Er kunnen weinig betere manieren zijn geweest om met een bibliotheek te pronken of indruk op een concurrent te maken dan door het neerleggen van een geopend exemplaar van een Blaeu-atlas, het liefst opengeslagen op de bladzijde met de wereldkaart, en als deze nog versierd was met bladgoud, zoals dit exemplaar, was dat des te beter.⁴⁰

De linkerzijde van de kaart bevat vignetten van de vier natuurelementen. Van boven naar beneden zijn dat; vuur, lucht, water en aarde. Aan de rechterzijde worden de vier seizoenen ten toon gesteld; lente, zomer, herfst en winter. De bovenste vignetten zijn van een allegorisch thema en moeten van links naar rechts voorstellen: de Maan, Mercurius, Venus, de Zon, Mars, Jupiter en Saturnus. De onderste fries toont vignetten van de zeven wereldwonderen: de hangende tuinen van Babylon, de kolossus van Rhodos, de piramides, het mausoleum van Halicarnassus in Caria, de tempel van Diana in Efese, de Jupiter van Olympia, en de grote *Faros*, ofwel vuurtoren van Alexandrië.

De kaart doet door zijn uitbundige fries zeer werelds aan. Natuurlijk diende de extravagante inkleuring van de kaart voor de erkenning van de cartograaf. Aangezien dit de eerste kaart was die men tegen kwam, moest het wel een gravure zijn aan de hand waarvan het vernuft, de bekwaamheid en de techniek van de maker door de toekomstige koper kon worden beoordeeld.⁴¹ Echter, naast de duidelijk commerciële doeleinden, zaten er wel degelijk bepaalde ideeën achter de symbolen en vignetten. De figuren aan de zijanten geven een onpartijdig werelds beeld, waar elk land zich mee zou kunnen identificeren. De natuurelementen, de seizoenen, de planeten en de wereldwonderen creëren op deze manier een kaart die zowel het bovennatuurlijke als het menselijke met elkaar combineert. Zo worden de cartografie, macrokosmos en geschiedenis betrokken in één overzichtskaart van de wereld. Deze kwaliteit deed de wereldkaart van Blaeu die van zijn concurrenten overtreffen. Wat dat

⁴⁰ John Goss, *Blaeu de Grote Atlas*, 26

⁴¹ 'Ibidem', 26

betreft volgt deze kaart de theorie van Schmidt, die stelt dat de cartografie uit Nederland een wereldse, exotische objectiviteit bezat waartoe de rest van de wereld zich aangetrokken voelde. Toch zou de theorie van Schmidt niet op moeten gaan. In de periode dat deze kaart werd uitgebracht, was Nederland nog steeds verwickeld in de 80jarige oorlog en volgens Schmidt markeerde het einde van deze oorlog juist het objectieve cartografisch gebruik van Nederland. Blaeu lijkt dus, in elk geval in deze kaart, zijn concurrenten voor te zijn geweest.

Hoewel op het eerste gezicht weinig directe aanwijzingen van *othering* te zien zijn, vallen er wel een aantal dingen op. Zo krijgt de kaart door de vele 17de eeuwse zeilschepen een zeer Westerse indruk. Het is opvallend dat voornamelijk op het Zuidelijk halfrond veel schepen zijn ingetekend. In 1606 (hoewel de kaart in 1630 in de Blaeu atlas verscheen, was hij al in 1606 samengesteld) is juist het Zuidelijk halfrond min of meer een mysterie voor de West-Europeanen. Zoals te zien is op de kaart, wordt de Antarctische landmassa veel te groot ingeschat. Ook de straat richting de Atlantische oceaan is nog niet bekend op de kaart. Het Vuurland (*Terra del Fuego* in het Spaans), dat deze straat op de kaart blokkeert was door Ferdinand Magellaan ontdekt. Hij was de eerste Europeaan die aan het begin van de 16de eeuw het Zuidelijke deel van Amerika beschreef. De kaart van Blaeu lijkt nog voor een groot deel op deze observaties gebaseerd te zijn. Toch klusteren de zeilschepen zich het meest rond de gebieden waar men nog maar nauwelijks van gehoord had. Wellicht wilde Blaeu hiermee duidelijk maken dat de wereld, vroeg of laat, altijd door de Europeanen ontdekt en misschien zelfs overmeesterd zou worden.

Een ander belangrijk aspect, zijn de wereldwonderen die aan de onderkant van de kaart zijn ingetekend. Deze verering van de klassieke periode zou men kunnen opvatten als een ode aan de Westerse culturele geschiedenis. Natuurlijk moeten deze vignetten de prestaties van de mensheid illustreren. Van de zeven wereldwonderen vallen de piramides echter zwaar uit de toon. De piramides zijn nauwelijks te herkennen als zodanig en toch weten we zeker, door de beschrijving in de vignet, dat de cartograaf de piramides bedoelde. Wat hier wellicht over gezegd kan worden is dat de uitwisseling van informatie erg slordig en zonder verificatie toegepast werd. Informatie kwam soms om onduidelijke redenen wel of juist niet terecht bij de cartografen in het Westen.⁴² Een ander goed voorbeeld hiervan, is de positionering van het schiereiland California. Hoewel de staat California op deze kaart een schiereiland is, veranderde dit aan het begin van de 18de eeuw naar een losliggend eiland. Dit idee zou pas in

⁴² J. Black, *Maps and History* 14

de 19de eeuw gecorrigeerd worden naar het schiereiland dat het in de 16de eeuw al was. Mythes en ideeën konden lang doorwerken in dit soort kaarten. Wellicht gold dit ook voor de ideeën die men had over andere culturen.

Africae Nova Descriptio

De kaart van Afrika is net als de wereldkaart een bijzonder mooi cartografisch exemplaar. De kaart is samengesteld, net als de wereldkaart, in de vroege carrière van Willem Blaeu. De kaart dateert uit ongeveer 1617, toen ze voor het eerst apart werd uitgegeven. Tussen 1630 en de jaren zestig van de 17de eeuw bleef ze in de Blaeu-atlassen verschijnen.⁴³ De kaart is rijkelijk versiert en dit keer zijn er ook in het binnenland geografische rijkdommen aanwezig. In het binnenland van Afrika zijn er leeuwen, olifanten, kamelen, krokodillen, struisvogels en apen te zien. Een kort satirisch gedicht door Jonathan Swift zou zo geïnspireerd kunnen zijn door deze continentale kaart:

*So Geographers in Afric-maps,
With Savage- Pictures fill their Gaps;
And o'er unhabitable Downs,
Place Elephants for want of Towns.*⁴⁴

Voordat we echter naar het binnenland kijken, vereist het fries de aandacht. Want hoewel Blaeu bij de wereldkaart voornamelijk een universele indruk wilde achterlaten, is dat bij de kaart van Afrika voornamelijk een exotisch etnografische indruk. Aan de linker en rechterzijde worden gekostumeerde figuren, die iets van vroege modeplaten hebben, ten toon gesteld. De zijrandvignetten zijn opgedeeld in verschillende stammen uit Afrika met elk hun eigen stijlkenmerken. De vignetten zijn verdeeld in breedtegraden en de landen worden dus van Noord naar Zuid weergegeven. Wat meteen opvalt is dat de Egyptenaren en Marokkanen als blank zijn afgebeeld. Ook doen deze landen meer Oosters dan Afrikaans aan. Wellicht omdat Noord Afrika al langer bekend was bij de Europeanen. Noord Afrika speelde sinds de oudheid al een grote rol binnen de Europese handelsrelaties. In de 16de eeuw waren dit hoogstaande beschavingen met een geavanceerde cultuur. De volkeren zouden in de ogen van Blaeu en zijn consorten een meer Europees imago gehad kunnen hebben. Het is dan ook

⁴³ John Goss, Blaeu de Grote Atlas 140

⁴⁴ Jonathan Swift, 'On poetry, A Rapsody' 1733

veelzeggend dat deze landen als blank afgebeeld werden. Zo werd het contrast tussen de geciviliseerde cultuur en de Afrikaanse stam des te groter.

De overige vignetten lopen sterk uiteen. Zo doen Mozambique, Zuid Afrika en Madagaskar sterk denken aan aapmensen. De personages zijn naakt of hebben een stuk linnen voor het kruis. De Zuid-Afrikanen zijn daarnaast de enigste die iets aan het eten zijn en dierenvellen dragen. De eetgewoontes doen barbaars en aapachtig aan. De baby in het Madagaskar portret, die door het linker personage wordt vast gehouden, zou zelfs een werkelijke aap kunnen zijn. Al met al geven deze landen een zeer primitieve indruk. De portretten aan de linkerzijde geven echter een meer semi-geciviliseerde indruk. De meeste personages dragen kleren en versieringen, en in een aantal gevallen is zelfs een wapen te zien. Alle karakters zijn tevens verwickeld in een geciviliseerde discussie. Op de Zuid-Afrikanen na, zien de discussies er vredig uit en alles behalve barbaars. Al met al lijken de Afrikanen erg op elkaar. De kleding wisselt maar lijkt ook min of meer willekeurig ingetekend te zijn. In de kaart van de Nieuwe Wereld is dit beeld heel anders, hier zal ik later verder op ingaan.

Het bovenste fries laat negen Afrikaanse stadsgezichten zien. Van links naar rechts zijn dit: Tanger, Ceuta, Algiers, Tunis, Alexandrië, Cairo, Mozambique, S. Jorge de Elmina en Gran Canaria. De imposante stadsaanzichten zijn behalve Mozambique, allemaal Westerse steden. Wat dat betreft is het beeld van de blanke Noord-Afrikaanse cultuur coherent aan de stadsgezichten. Van alle Afrikaanse stammen en dorpen wordt alleen Mozambique afgebeeld op het bovenste fries. Opnieuw zijn er wel twee 17de eeuwse schepen ingetekend om toch te benadrukken dat de Westerlingen nooit ver weg konden zijn. Wat dat betreft strookt deze kaart voor een deel met de theorieën van Harley:

European ships, castles, forts, and soldierly figures in European uniforms are deployed on maps in coastal regions; African ‘kings’ are subject to European authority; and allegorical angels, the Bible, or the cross, bring to the ‘barbarous’ Africans the benefits of Christianity as part of a colonial package of enlightenment. Sometimes, too, cartouches and vignettes symbolise the colonial authority of individual nations: on a French map of 1708, black Africans are shown with a lion below the arms of France.⁴⁵

Hoewel de stadsaanzichten en de zijrandvignetten een Europese indruk geven is deze kaart, in contrast met het citaat van Harley, objectief te noemen. De christelijke objecten en koloniale

⁴⁵ J. B. Harley, *The iconography of Landscape*, 299

autoriteit over de verschillende Afrikaanse stammen komen nog niet naar voren in deze kaart. De voornaamste reden voor dit verschil is de tijd waarin deze kaart gemaakt is. Harley heeft het onder andere over een kaart uit 1708, een kleine honderd jaar na de publicatie van de *Africae Nova Descriptio* door Blaeu.

Er is in deze periode nog maar weinig bekend over Afrika. Niet voor niets worden er in de binnenlanden van Afrika zoveel dieren afgebeeld. Hoewel de algemene vorm van het continent met verbazingwekkende nauwkeurigheid is getekend, en dat niet zo lang nadat de Portugezen in 1488 de Kaap de Goede Hoop hadden ontdekt, waren grote delen van het binnenland nog volledig onbekend en bleven dat tot het midden van de 19de eeuw.⁴⁶ Het grootste gedeelte van het binnenland is dan ook volgens de verhalen van de Moorse reiziger en geograaf ‘al-Hasan ibn-Muhammad al-Wazzan opgetekend. Andere zaken, zoals de loop van de Nijl die vanaf haar bron uit de twee meren Zaire en Zaflan ontspringt, waren opgetekend volgens de informatie van Ptolemeus, die het Afrikaanse binnenland al in de tweede eeuw beschreef.⁴⁷

Deze mythische verhalen, werkelijkheid geworden op de map van Blaeu, zeggen veel over de manier waarop deze kaart gezien moet worden. Het is voornamelijk een kaart die de fantasie over het continent Afrika deed prikkelen. De kaart is duidelijk vóór de Europese expansie in Afrika samengesteld en de kaart probeert dus vooral een wereld weer te geven die de Europeanen konden begrijpen en interessant konden vinden. De vele exotische afbeeldingen, vreemde dieren, zeemonsters, bont gekleurde personages en mythologische riviermondingen dragen allemaal bij aan dit exotische, verre beeld van Afrika.

Americae Nova Tabula

De Blaeu kaart van de Nieuwe Wereld werd in 1617 uitgebracht door Willem, de vader van Johannes Blaeu. De kaart is lang gebruikt doordat hij vanaf 1630 als atlaskaart werd toegevoegd.⁴⁸ Zoals in de bijlagen te zien, is de kaart van de Nieuwe Wereld op dezelfde manier opgebouwd als die van Afrika. Aan de randen zijn weer vignetillustraties van inheemse figuren afgebeeld en de bovenkant van de kaart wordt bezet door plattegronden van nederzettingen. Voor de duidelijkheid zal ik de nederzettingen toch nog even van links naar

⁴⁶ John Goss, Blaeu de Grote Atlas 141

⁴⁷ John Goss, Blaeu de Grote Atlas 141

⁴⁸ John Goss, Blaeu de Grote Atlas 156

rechts noemen: Havana, Santo Domingo, Cartagena, Mexico, Cusco, Potosi, I. la Mocha in Chili, Rio de Janeiro en Olinda in Pharnambucco.

De vignetten aan de zijkant zijn opnieuw gesorteerd op breedtegraad en tonen verschillende stijlportretten. Wat duidelijk anders lijkt ten opzichte van de Afrikaanse stijl-vignetten, is het niveau van detail. Blaeu schijnt zijn tekeningen gebaseerd te hebben op reisverslagen van John White (Virginia), Hans Staden (Brazilië) en een aantal onbekende anderen.⁴⁹ De kleding en ornamenten van de verschillende personages lijkt dan ook dichter tegen de waarheid te zitten dan bij de Afrikaanse kaart. De verschillen zijn immers een stuk groter tussen de verschillende landen. De met berenvellen ingepakte Groenlanders vallen meteen op tussen de halfnaakte indianen. De hangende ornamenten (tweede van rechtsboven) zijn daarnaast ook bijzondere toevoegingen. Deze objecten zouden waarschijnlijk niet getekend worden als daar niet een direct reisverslag over bestond.

De details in het binnenland beperken zich in deze kaart niet tot enkel exotische dieren. In de binnenlanden van Brazilië is de inheemse bevolking afgebeeld. Er lopen halfnaakte krijgers met speren en bogen en de verschillende bomen moesten wellicht een indruk van de dicht begroeide amazone geven. Met het laatst genoemde citaat van Harley in het achterhoofd, komt vervolgens de West-Europeaan in beeld die naast de boog schietende indiaan een gesprek lijkt te hebben.⁵⁰ De twee piepkleine mannetjes staan in de punt van Zuid-Amerika en de Westerse invloed op de Nieuwe Wereld lijkt plots een stuk groter.

Brasilia

Naast de bekende wereldkaart brachten Willem en Johannes Blaeu veel kaarten over de Nieuwe Wereld uit. Zo ook de kaart van Brazilië.⁵¹ Ik wijk uit naar deze regionale kaarten omdat er twee varianten van hetzelfde gebied zijn uitgegeven door de Blaeu familie. De eerste, uitgebracht in 1629 door Willem Blaeu en de tweede, uitgebracht door zoon Johannes in 1642. Beide kaarten zijn bijgevoegd in de bijlagen. De kaart van Willem was uit de voorraad van Hondius overgenomen in 1629.⁵² De kaart is gedecoreerd door de in Haarlem geboren schilder Frans Post.⁵³ De prachtige etnografische voorstellingen doen meteen denken aan de door Schmidt beschreven exotische voorstellingen uit de Nederlandse

⁴⁹ John Goss, Blaeu de Grote Atlas 157

⁵⁰ J. B. Harley, *The iconography of Landscape*, 299

⁵¹ John Goss, Blaeu de Grote Atlas 182/183

⁵² Willem Janszoon Blaeu, *'Novus Brasiliae Typus'* (Amsterdam 1629)
<http://objects.library.uu.nl/reader/resolver.php?obj=002293634&type=2>

⁵³ Benjamin Schmidt, *Geography unbound*, 47

cartografie. Het opvallende aan deze voorstelling is echter de barbaarse vertolking van de Braziliaanse stam. Zoals we in de vorige kaarten van Blaeu aantreffen, waren alle figuren altijd in een geciviliseerde pose afgebeeld. Op deze kaart is echter een kampvuur te zien waar een inboorling bezig is met het in mootjes hakken van een aantal menselijke resten.

De vraag is: Waarom was deze kaart van Brazilië, de eerste kaart die Johannes Blaeu na de dood van zijn vader veranderde? Natuurlijk was de kaart van zijn vader bijzonder slordig en was deze met de kennis van toen nodig aan vervanging toe. Zeker met de Braziliaanse kolonisatie door de Nederlanders in het achterhoofd.⁵⁴ Maar waarom koos Johannes ervoor om de compositie van zijn vaders kaart zo overboord te gooien? Wanneer historici en geografen het hebben over mooi versierde kaarten uit de Blaeu atlas, komen ze vrijwel altijd uit op de kaart van Willem Blaeu over Brazilië.⁵⁵ Volgens het artikel van Benjamin Schmidt zou de Nederlandse cartografie in de 17de eeuw langzaam richting een meer commerciële compositie verschuiven. De kaarten van Zuid Amerika die Johannes Blaeu aan het einde van zijn carrière toevoegde aan de atlas, vertonen voor een groot deel dit beeld. De kompasrozen verdwijnen en de etnografische tekeningen worden uitgebreider en kleurijker.⁵⁶ Toch gebeurde het tegenovergestelde met de kaart van Brazilië. De nieuwe kaart is qua compositie vooral een geografische kaart met een overvloed aan kompasrozen en markeringen.

Hoewel de kaart van Willem Blaeu een aantal zeer mooie etnografische tekeningen bevatte, waren de kannibalistische en barbaarse voorstellingen uniek in het werk van de Blaeu familie. De overige kaarten uit de Blaeu atlas lieten wel barbaarse inboorlingen, Indianen en Afrikanen zien, echter nooit in een kannibalistische compositie. Mijn hypothese is dan ook dat Johannes Blaeu, na het overnemen van het bedrijf van zijn vader, de kaart van Brazilië besloot te vervangen omdat hij de kannibalistische vertoningen niet meer vond passen binnen het Blaeu wereldbeeld.

De kannibalistische vertoning van Indianen kwam in de 17de en 18de eeuw nog wel veel voor. Zoals ik in het boekje: *Korte en wonderlijke beschryvinge van de seltsame wanschepsels van mensen*⁵⁷, liet zien, werd dit onderwerp zelfs populaire literatuur die in stripboekvorm een enorm publiek kon bereiken. De Blaeu atlassen waren echter voor een heel ander publiek bedoeld. De atlassen gingen voor honderden guldens over de toonbank en het publiek van

⁵⁴ John Goss, Blaeu de Grote Atlas 182

⁵⁵ Benjamin Schmidt, Geography unbound 47

⁵⁶ Voor voorbeelden zie: John Goss, Blaeu de Grote Atlas 184-185, 168-169

⁵⁷ G J Saeghman, 'Korte en wonderlijke beschryvinge van de seltsame wanschepsels van mensen' (Amsterdam 1664) UB Utrecht

Johannes zou je dus als geschoold en intelligent kunnen zien. Wellicht dacht Johannes dat de kannibalistische tekeningen niet langer voor deze doelgroep geschikt zouden zijn. Om een groot publiek aan te spreken werd er een vorm van mystiek exotisme bedacht dat zich zoveel mogelijk onthield van negatieve en angstaanjagende verbeeldingen. De kaarten moesten, zoals de continentale kaart van Afrika, een beeld geven van een nieuwe, bijzondere, oriëntaalse en interessante wereld, waar iedereen op ontdekkingsreis zou willen gaan.

De kaarten van Azië en het Midden Oosten zijn hier een prachtig voorbeeld van. De kaarten zijn beide terug te vinden in de bijlage. Op de kaart van Oost-Azië is de Chinese muur goed te zien.⁵⁸ De grandeur van de geografie van dit grote binnenland wordt onderstreept door de afbeeldingen van duivels en draken in de *Desrtum Lop* ten westen van de Grote Muur.⁵⁹ De kaart van Palestina is een ander voorbeeld van de commerciële kwaliteiten van de Blaeu atlas.⁶⁰ De kaart is prachtig ingekleurd en de geografische belijningen ontbreken vrijwel volledig. Op de kaart is de route van de legers van de Faraos te volgen. De legers verdrinken in de rode zee terwijl Jonas door de walvis wordt verzwolgen in de Middellandse Zee. Elk moment valt er een nieuw decoratief element op aan deze prachtige kaarten.

Beide kaarten zijn lang gebruikt in de Blaeu atlas en vertolkten dus precies de visie van de wereld zoals Johannes Blaeu die wilde verspreiden. Zijn kaart van Brazilië lijkt daar een vreemde uitzondering op. Toch lijkt de keus van Johannes logisch, wanneer we de nieuwe objectieve kaart van Brazilië in het grotere geheel van de *Atlas Major* bekijken. De kaart van zijn vader was ouderwets en paste niet langer in het wereldbeeld dat Johannes wilde verspreiden. In plaats van een herziende versie van de kaart met andere etnografische afbeeldingen besloot Johannes Blaeu om de compositie totaal te veranderen. Wellicht omdat de verschillen tussen de twee etnografische varianten teveel zouden opvallen. Door het maken van een geografisch hoogstandje werd de aandacht afgeleid van zijn vaders etnografische kaart.

⁵⁸ John Goss, *Blaeu de Grote Atlas* 198/199

⁵⁹ 'Ibidem', 198

⁶⁰ 'Ibidem', 206/207

Conclusie

Voor mijn onderzoek naar de mate van 'othering' tijdens de vroeg koloniale periode heb ik de kaarten van Willem en Johannes Blaeu bestudeerd. Door mijzelf eerst te verdiepen in de wetenschappelijke kwesties rond de menselijke identiteit tijdens de Renaissance, de historiografie van de Nederlandse cartografie te behandelen en de manieren te onderzoeken waarop kaarten gelezen konden worden, analyseerde ik verschillende Blaeu kaarten om tot een bevredigende conclusie te komen over de *Atlas Major* van Johannes Blaeu. De kaarten die ik koos waren de kaarten die volgens mijzelf de meeste aanwijzingen van 'othering' en exotisme bevatte. Ook was mijn doel een zo groot mogelijk gebied te bestrijken tijdens mijn onderzoek. Hierdoor probeerde ik een algemeen wereldbeeld te destilleren, die de familie Blaeu presenteerde aan de wereld via zijn wereldberoemde atlassen. Mijn nadruk lag daarbij constant op de etniciteit en 'othering' binnen dit wereldbeeld.

Het beeld dat Benjamin Schmidt beschreef, kwam tijdens mijn onderzoek voor een groot deel terug. De kaarten van Blaeu waren ongelooflijk mooi gemaakt en de visuele waarden waarmee Blaeu zijn concurrenten voorbij streefden waren overal nadrukkelijk aanwezig. De duidelijke Nederlandse suprematie op het gebied van cartografie in de wereld, was hier het gevolg van. Ook de spannende, onbekende exotische wereld die de Blaeu familie aan de rest van de wereld voorschotelde, kwam sterk terug in de kaarten die ik voor mijn onderzoek heb moeten bekijken.

Echter, de extreme tegenstellingen van 'othering' kwamen in de *Atlas Major* nauwelijks naar voren. Hoewel de verwesterlijking van de wereld op veel manieren een rol speelde in de kaarten van Blaeu, kwamen extreme varianten van 'othering' niet voor. De Afrikanen werden dan wel naakt afgebeeld maar waren nooit verwickeld in barbaarse praktijken. De wereld werd voornamelijk als interessant, mooi, imposant en groots afgebeeld. Binnen deze wereld waren de Westelijke machten in de vorm van schepjes en afgezanten nooit ver weg.

Toch kwam er op één kaart wel deze vorm van extreme 'othering' voor. In de kaart van Brazilië door Willem Blaeu, zijn er sporen van kannibalisme terug te vinden. Er staan mensenhoofden op stokken gespiest en de hele prent doet angstaanjagend en morbide aan. De prent stelt Harley in het gelijk en lijkt aan te geven dat de West Europeanen de wereld naar hun Westerse beeld zette, of naar een morbide vorm van barbarij tilden.

Deze kaart was echter ook de eerste kaart die de zoon van Willem verving, na de dood van zijn vader. De kannibalistische afbeeldingen verdwenen daardoor uit de Blaeu atlas en werden vervangen door een nieuwe geografisch correcte kaart van Brazilië, zonder afbeeldingen. Deze daad onderstreept voor mij de conclusie dat Johannes in zijn *Atlas Major* een wereld wilde voorschotelen die exotisch, intrigerend en bovenal mooi was om naar te kijken. De ‘*othering*’ die plaatsvond in de vroeg koloniale periode was er daardoor een die vooral veel aan de fantasie overliet en de West-Europeanen aanmoedigde om de wereld te ontdekken. Wat dat betreft schotelde Johannes Blaeu een etnografische visie voor die de 200 jaar erna verloren zou gaan.

Literatuurlijst

Boeken:

Black, J., *Maps and History: Constructing Images of the Past* (Hong Kong 1997)

Livingstone D. N, en Withers C. W. J e.a., *Geography and Enlightenment* (Chicago: University of Chicago Press, 1999)

Rousseau, G.S. en Porter, R., *Exoticism in the Enlightenment* (Manchester: Manchester University Press, 1990)

Said, E., *Orientalism* (New York: Pantheon, 1978)

Said, E., *Culture and Imperialism* (New York, 1993)

Shatzman, A., *The old world, the new world, and the creation of the modern world (1400-1650): An interpretative history* (Londen 2013)

Artikelen:

Belyea, B., 'Amerindian Maps: The Explorer as Translator' in *Journal of Historical Geography Volume 18, issue 3* (July 1992) 267 - 277

Camino, M. M., 'Mission to Tahiti: Cultural Translations in Eighteenth-Century Spanish Journals and Coastal Views' in Bailey. L, Diggelmann. L en Philips. K., *Old Worlds, New Worlds Volume 18* (Brepols Publishers 2005) 6 - 20

Dalton, H., 'Fashioning New Worlds from Old Words: Roger Barlow's A Brief Summe of Geography' in Bailey. L, Diggelmann. L en Philips. K., *Old Worlds, New Worlds Volume 18 C. 1541* (Brepols Publishers 2005) 77 – 100

Harley, J. B., '*The iconography of Landscape: Essays on the symbolic representation, design and use of past environments.*' (Cambridge, 1988) 277 - 302

Johnston, R.J., ed. *The Dictionary of Human Geography. 4th Ed.* (Blackwell Publishing 2000)

Keblusek, M., '*The embassy of art: diplomats as cultural brokers*', (Leiden/Boston 2011), 11-25.

Lewis, B., '*The New York Review of Books*' *The Question of Orientalism* (June 24, 1982)

Schmidt, B '*Geography unbound. Boundaries and the exotic world in the early Enlightenment*' (Leiden/Boston 2009), 35-61

Verhoeven, G., *Voor Weynigh heldt. Leven en werk van de Amsterdamse boekdrukker/boekverkoper Gillis Joosten Saeghman 1619-1704* (Amsterdam 1992) 330 – 338

Primair

Ammianus, *Rerum Gestarum*, 15.12.1

Blaeu, W. J., '*Novus Brasiliae Typus*' (Amsterdam 1629)
<http://objects.library.uu.nl/reader/resolver.php?obj=002293634&type=2>

Goss, J en Clark P., *Blaeu De Grote Atlas van de wereld in de 17de eeuw* (Londen 1992)

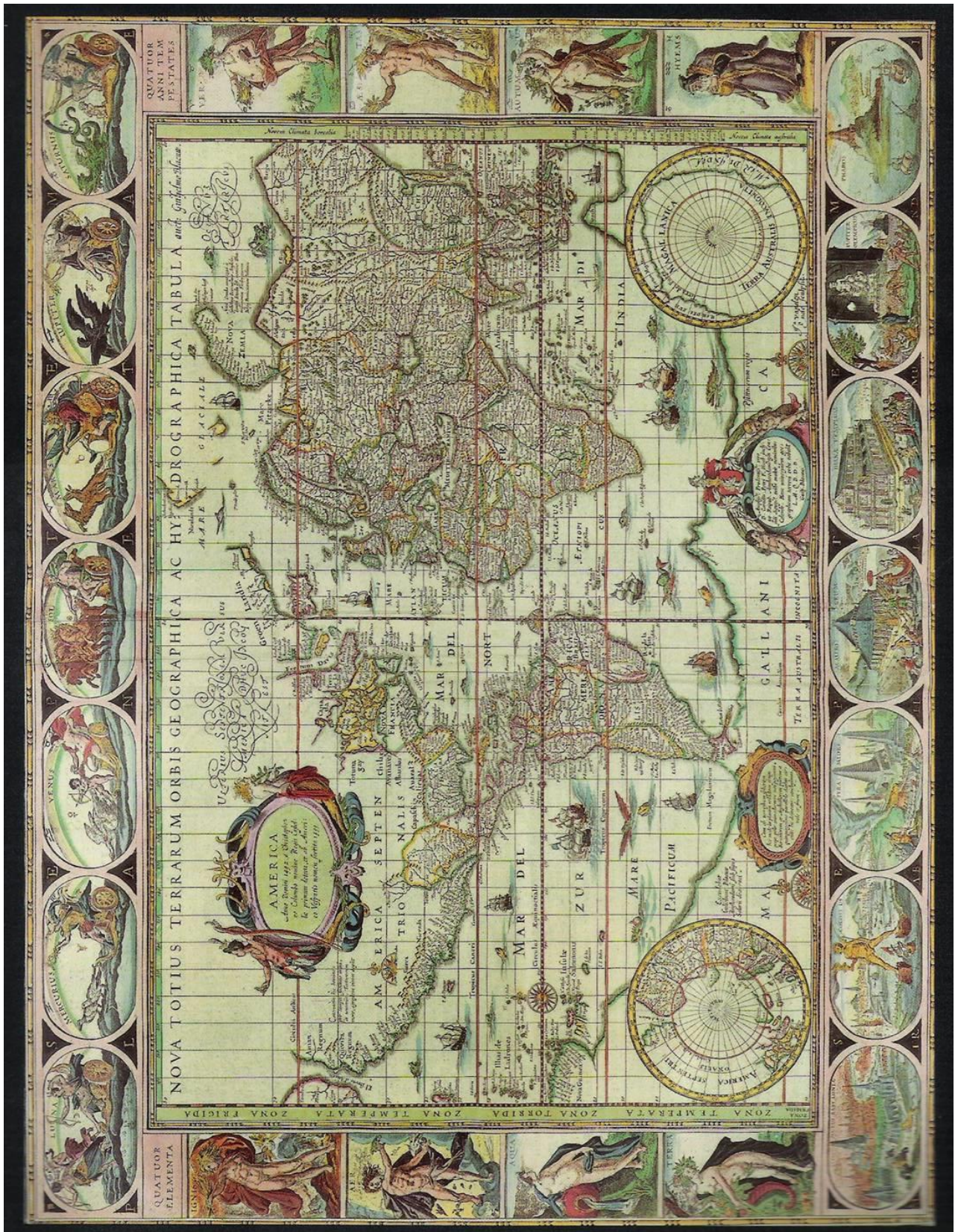
Joly, Claude., *Voyage fait a Munster* (Parijs 1670)

Saeghman, G. J., '*Korte en wonderlijcke beschryvinge van de seltsame wanschepsels van mensen*' (Amsterdam 1664) UB Utrecht

Swift, Jonathan., 'On poetry, A Rapsody' 1733

BIJLAGEN

Nova Totius Terrarum Orbis Geographica ac Hydrographica Tabula

Africae Nova Descriptio

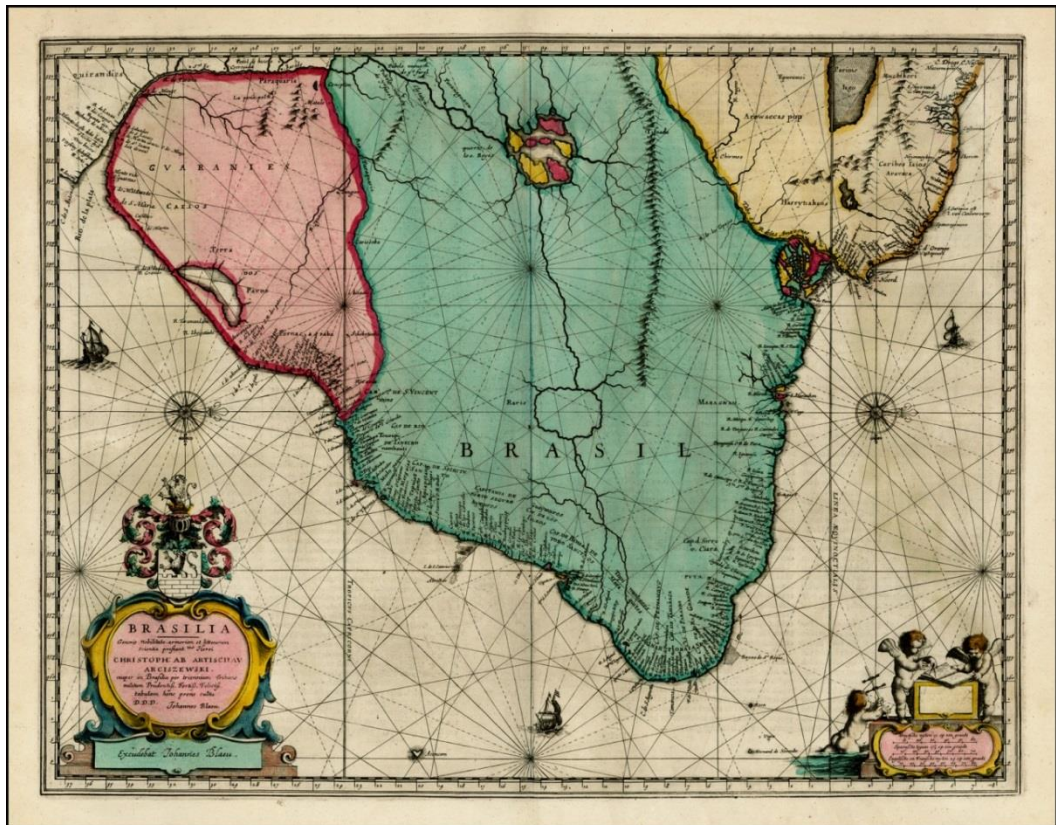
Americae Nova Tabula

Novus Brasiliae Typus

Brasilia

Tartaria Sive Magni Chami imperium

Terra Sancta quae in Sacris Terra Promissionis olim Palestina

